

ГРАДЕЦЬКА Н. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних
та правових дисциплін
(Київський інститут Національної
гвардії України)

УДК 344.2

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.38>

ПРОТИДІЯ ВОЄННИМ ЗЛОЧИНАМ ЯК АКТУАЛЬНИЙ НАПРЯМОК КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В роботі зроблено спробу визначити заходи протидії воєнним злочинам. Зазначається, що вітчизняна кримінологія не приділяла достатньої уваги вивченню злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, що передбачені міжнародним правом та Кримінальним кодексом України (Розділ XX (ст. 436–447)). Проблематика протидії воєнним злочинами є відносно новою для кримінологів, а перед кримінологічною наукою стоїть завдання щодо вироблення відповідного комплексу профілактичних та запобіжних заходів протидії воєнним злочинам.

Звернено увагу на відсутність в юридичній науці універсального визначення поняття «воєнний злочин», але з урахуванням ознак, що притаманні цим протиправним діям, запропоновано варіант його дефініції.

У системі заходів протидії злочинності виділяють наступні рівні: загально-соціальні та спеціально-кримінологічні. Визначено, що під загально-соціальними заходами протидії воєнним злочинам слід розуміти комплекс політичних, ідеологічних, соціально-економічних, морально-психологічних та правових заходів. Підкреслюється, що їх вплив має бути спрямований на зниження інтенсивності протистояння конфлікуючих сторін та нейтралізацію детермінантів збройного конфлікту, і особлива роль в цьому належить превентивній дипломатії.

Загально-соціальне запобігання тісно взаємопов'язане із спеціально-кримінологічним запобіганням злочинності. Визначається, що специфіка спеціально-кримінологічних заходів попередження воєнних злочинів вбачається, перш за все, у зменшенні ймовірності того, що комбатантом буде порушено норми міжнародного гуманітарного права, у мінімізації жертв серед цивільних осіб у процесі застосування озброєння та військової техніки, а також у здійсненні ефективного розслідування та кримінального переслідування винних осіб.

Протидія міжнародним, і зокрема, воєнним злочинам має здійснюватися комплексно, тобто являти собою систему заходів, пріоритетними з яких мають стати заходи запобіжного, профілактичного характеру.

Ключові слова: протидія, воєнний злочин, детермінанти, комбатант, збройний конфлікт.

Gradeckaja N. M. War crimes prevention as a relevant area of criminological research

The article analyses measures of war crimes preventions.

It is noted that domestic criminology did not pay enough attention to the study of crimes against peace, security of mankind and international law and order, provided for by international law and the Criminal Code of Ukraine. The problem

of war crimes prevention is relatively new for criminologists, and the criminological science faces the task of developing an appropriate set of measures to prevent war crimes.

Attention is drawn to the lack of a universal definition of the concept of "war crime" in legal science, but taking into account the signs inherent in these unlawful acts, a version of its definition is proposed.

In the system of war crimes prevention measures the following levels are distinguished: general-social and specially-criminological. It is determined that under the general social measures of war crimes prevention should be understood a complex of political, ideological, socio-economic, moral-psychological and legal measures.

It is emphasized that their influence should be aimed at reducing the intensity of confrontation between conflicting parties and neutralizing the determinants of armed conflict, and a special role in this belongs to preventive diplomacy.

General social prevention is closely interrelated with special criminological crime prevention. It is determined that the specificity of special criminological measures to prevent war crimes is seen, first of all, in reducing the likelihood that the combatant will violate the norms of international humanitarian law, in minimizing casualties among civilians in the process of using weapons and military equipment, as well as in effective investigation and criminal prosecution of perpetrators.

Prevention international, and in particular, war crimes should be carried out in a comprehensive manner, that is, it should be a system of measures, the priority of which should be preventive measures.

Key words: *prevention, war crime, determinants, combatant, armed conflict.*

Вступ. В сучасному глобалізованому світі, незважаючи на величезну кількість міжнародних документів та інституцій, діяльність яких спрямована на забезпечення миру, все ще спалахують збройні конфлікти, мають місце посягання на території інших держав, вбивства цивільного населення, знищення цивільної інфраструктури. Перед світовою спільнотою постала актуальна потреба в об'єднанні зусиль з метою ефективної протидії злочинам міжнародного характеру, зокрема воєнним злочинам. Воєнні злочини – це серйозні порушення принципів міжнародного гуманітарного права, які встановлюють обмеження щодо способів ведення війни та містяться у Гаазьких конвенціях, Женевських конвенціях та додаткових протоколах, а також у Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

Окремі теоретичні аспекти воєнних злочинів досліджували в своїх працях вітчизняні вчені, зокрема: В. М. Боровенко, О. М. Броневицька, Н. В. Дрьоміна, Н. А. Зелінська, І. О. Колотуха, С. П. Кучевська, Ю. К. Кучеренко, А. А. Маєвська, В. О. Миронова, В. О. Навроцький, М. В. Піддубна, В. П. Попович, В. М. Репецький, М. І. Хавронюк. Проте, воєнні злочини не були самостійним об'єктом кримінологічних досліджень і на необхідному теоретичному рівні не було розроблено кримінологічну модель протидії цим діянням. Отже, проблематика протидії воєнним злочинами є відносно новою, а перед кримінологічною наукою стоїть завдання щодо вироблення ефективного комплексу заходів протидії воєнним злочинам.

Постановка завдання. Метою статті є визначення заходів протидії воєнним злочинам.

Результати дослідження. У зв'язку з військовою агресією РФ на території України міжнародні організації фіксують велику кількість порушень міжнародного права в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права. Так, міжнародна правозахисна організація Human Rights Watch (HRW) активно документує порушення прав людини та правил ведення війни в Україні. Звіти HRW включають свідчення тортур, насильства, грабежів, обстрілів цивільних об'єктів та маршрутів евакуації мирних жителів, незаконне переміщення та депортацію дітей, використання заборонених боєприпасів та інших воєнних злочинів [1].

Воєнні злочини характеризуються певною сукупністю ознак: 1) дії, що складають об'єктивну сторону воєнних злочинів, вчиняються під час збройного конфлікту і є пов'язані з ним; 2) вчинення дій, що вважаються серйозними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права; 3) такі дії як правило вчиняються комбатантами або особами, які можуть віддавати їм накази; 4) об'єктом посягання є особи, що знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права (чи їх права); 5) дані злочини завжди вчиняються умисно або із грубої необережності.

На даний час в міжнародному праві фахівцями не вироблено загальноприйнятого поняття «воєнний злочин», але визначивши ознаки, притаманні воєнним злочинам, можемо сформулювати їх поняття наступним чином: воєнним злочином вважається міжнародний злочин, що умисно чи з грубої необережності вчиняється комбатантом та прирівняними до них особами чи по відношенню до них цивільною особою під час збройного конфлікту і полягає у масовому і серйозному порушенні норм міжнародного гуманітарного права та посягає на підзахисних осіб, їх права чи найважливіші принципи міжнародного гуманітарного права [2, с. 120–125].

Питання протидії злочинам є предметом кримінологічної науки. Проте, вітчизняна кримінологія, як комплексна міжгалузєва наука, не приділяла достатньої уваги вивченню злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Це може бути пов'язано щонайменше з такими причинами: по-перше, Кримінальний кодекс України не використовує поняття «воєнний злочин» та, незважаючи на спільний родовий об'єкт цих діянь, передбачає відповідальність за їх вчинення у двох різних розділах: в Розділі XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» та в Розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Особливої частини КК України. По-друге, протягом 23 років незалежності України нам вдалось уникати військових конфліктів. Та, нарешті, по-третє, КК України 1960 року не виділяв міжнародні злочини в окрему Главу Особливої частини. Замість того міжнародні злочини, в тому числі й воєнні, були передбачені в Главі I «Злочини проти держави» та Главі XI «Військові злочини» Особливої частини КК України 1960 року [3, с. 96–101].

Таким чином, проблематика протидії воєнним злочинами є відносно новою для кримінологів, а перед кримінологічною наукою стоїть завдання щодо вироблення відповідного комплексу профілактичних та запобіжних заходів протидії воєнним злочинам.

Протидія міжнародним, і зокрема, воєнним злочинам має здійснюватися комплексно, тобто являти собою систему заходів, пріоритетними з яких мають стати заходи запобіжного, профілактичного характеру.

У системі заходів протидії злочинності виділяють наступні рівні: загально-соціальні та спеціально-кримінологічні. Зважаючи на те, що воєнні злочини – це діяння, скоєні лише під час чи у зв'язку з збройним конфліктом, то позитивним результатом від загально-соціальних заходів слід вважати попередження самих конфліктів шляхом пошуку ненасильницького вирішення протиріч між конфліктуючими сторонами та стабілізацію відносин. Серед таких заходів можна виділити наступні: політичні, ідеологічні, соціально-економічні, морально-психологічні, правові.

Як свідчить історичний досвід, чинниками збройних конфліктів частіше за все є протиріччя політичного характеру, коли зіткнення відбуваються через боротьбу за владу. Метою політичних заходів має стати політична стабільність – це стан співвідношення соціальних груп і політичних сил, який забезпечує сталий розвиток суспільства, що може бути досягнуто шляхом консенсусу і компромісів, рівноваги і співробітництва між різними інтересами соціальних груп і політичних сил. Для забезпечення політичної стабільності також доцільно створити механізми контролю та прозорості політичного процесу. Заходи політичного характеру охоплюють підтримку демократичних інститутів; визнання, забезпечення прав меншин (наприклад, національних чи релігійних); підтримку багатопартійності; проведення чесних, прозорих виборів до органів влади; усунення від влади її скомпрометованих

представників; активізацію діалогу між партіями з протилежними політичними поглядами. Політичні заходи мають призвести до відновлення довіри в суспільстві до чинного політичного режиму.

Серед загально-соціальних заходів в попередженні збройних конфліктів важливу роль відіграють ідеологічні заходи, що покликані формувати у членів суспільства морально-етичну свідомість на базі загальнолюдських цінностей, налагодження міжконфесійного, міжнародного та загальнополітичного діалогу, створення в суспільстві атмосфери толерантності, терпимості та спільного безконфліктного співіснування різноманітних етнічних, расових та релігійних груп.

Сенс економічних заходів полягає у ліквідації економічних детермінант збройних конфліктів, таких як: економічна нерівність, несправедливий розподіл ресурсів, протиріччя між потребами членів суспільства, бідність, соціальне розшарування.

Реалізація гарантій рівного доступу до правосуддя всіх верств суспільства, неухильне дотримання принципу законності – це очікувані результати від заходів правового характеру. Міжнародне співтовариство приділяє значну увагу проблематиці права на доступ до правосуддя: у результаті правотворчої діяльності таких міжнародних організацій як Генеральна Асамблея ООН, Європейський суд з прав людини, Комітет Міністрів Ради Європи було розроблено більшість міжнародних стандартів права на доступ до правосуддя.

Однак, першорядна роль серед загально-соціальних заходів полягає в попередженні збройних конфліктів, а отже і воєнних злочинів, належить превентивній дипломатії. Превентивна дипломатія – дії спрямовані на недопущення перетворення існуючих суперечок у конфлікт та на локалізацію масштабів конфліктів в разі їх виникнення, на зниження рівня напруженості до невоєнного протистояння, повернення до політичного, переговорного процесу. Превентивна дипломатія – вид миротворчої діяльності, який пов'язується з такими діями, як заохочення до миру і його підтримання, вимагає реалізації заходів, спрямованих на встановлення взаємної довіри. Превентивна дипломатія реалізується в наступних діях: збір інформації про потенційний конфлікт в економічній, соціальній та політичній сферах, висловлення стурбованості міжнародного співтовариства, сприяння атмосфері довіри та пошуку компромісу між сторонами конфлікту, скорочення актів насильства, примирення, посередництва та арбітраж, створення демілітаризованих зон, які допомагають зменшенню напруженості. Крім того, превентивна дипломатія використовує такі заходи, як моніторинг прав людини, усунення корінних причин конфліктів, поліпшення управління, досягнення більш високого рівня соціального та економічного добробуту. В сучасних реаліях виникає багато перешкод в результативній діяльності превентивної дипломатії, таких як: відсутність координації, велике коло суб'єктів, недосконалість системи фінансування, нехтуваннями особливостями конкретних регіонів, які потребують скорішого вирішення конфліктних питань [4, с. 163–167].

Таким чином, попереджувальний потенціал загально-соціальних заходів в протидії воєнним злочинам спрямований на зниження інтенсивності протистояння конфліктуючих сторін та нейтралізацію детермінантів збройного конфлікту. Реалізація загально-соціальних заходів призводить до усунення детермінантів збройних конфліктів, зокрема: зменшує соціальні суперечності, криміногенне протистояння різних верств населення, рівень безробіття, підвищує стандарт життя людей, створює необхідні умови для легалізованого одержання достатніх прибутків громадянами, сприяє побудові міцного фундаменту щодо нормального функціонування всіх соціальних сфер, виховання та контролю над дітьми і молоддю, оздоровлення морального клімату в суспільстві, впровадження моральних цінностей в ньому, додержання демократичних засад тощо.

Загально-соціальні заходи взаємопов'язані із спеціально-кримінологічними. Під спеціально-кримінологічним запобіганням кримінальним правопорушенням потрібно розуміти соціальний процес, в основу якого покладені спеціальні методи, прийоми, знання та навички регулювання соціальних відносин з метою ліквідації в середині них тих негативних моментів, які можуть спричинити вчинення кримінальних правопорушень [5].

Специфіка спеціально-криминологічних заходів попередження воєнних злочинів вбачається, перш за все, у зменшенні ймовірності того, що комбатантом буде порушено норми міжнародного гуманітарного права, у мінімізації жертв серед цивільних осіб у процесі застосування озброєння та військової техніки, а також у здійсненні ефективного розслідування та кримінального переслідування винних осіб.

Наявність в військових колективах установок на можливість порушення норм міжнародного гуманітарного права та скоєння воєнних злочинів, є обставиною, яку слід піддати запобіжному впливу.

В екстремальних умовах бойових дій відбувається трансформація соціальних норм та моральних установок людини. Під час збройних конфліктів знецінюється людське життя, звичним стає застосування зброї, ліквідація об'єктів інфраструктури, тобто знищення об'єктів, необхідних для життєдіяльності, а навіть і виживання людини. Поведінка, що зазвичай вважається девіантною, стає для учасників збройного конфлікту поведінкою прийнятною, оскільки відповідає нормам, прийнятим у відповідних формуваннях. Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що одним із чинників скоєння воєнних злочинів є мімікрія як наслідок тиску групи на особу. Тому серед спеціально-криминологічних заходів протидії воєнним злочинам ключовим має стати якісна правова підготовка військовослужбовців та їх командирів в галузі міжнародного гуманітарного права. У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі питання основних обов'язків командира із забезпечення норм міжнародного гуманітарного права висвітлено досить докладно. З огляду на зміст такої літератури, у комбатантів слід сформувати ставлення щодо неухильного дотримання законів та звичаїв війни як до безумовної цінності. Отже, при навчанні потенційних комбатантів необхідно акцентувати увагу на співвідношенні оперативного, бойового завдання із завданням дотримання норм міжнародного гуманітарного права і як їх слід дотримуватись в умовах збройного конфлікту. Слушним буде і розширення криминологічної поінформованості військовослужбовців про випадки вчинення воєнних злочинів та юридичні наслідки для винних.

Значущим аспектом запобіжної діяльності є безпосередня робота командира з особовим складом, особливо з військовослужбовцями схильними до девіацій. Очевидно, що в умовах збройного конфлікту виконання цієї роботи практично неможливе. Тому, з метою виявлення осіб з потенційно девіантною поведінкою (кримінальним минулим або з відповідними агресивними нахилами), командирам слід заздалегідь ознайомитися з особовими справами військовослужбовців для посилення контролю за їх поведінкою в умовах бойових дій.

Непоодинокі випадки неправомірних дій комбатантів часто визначаються і наказами військового керівництва, здійснюються за їхньою мовчазною згодою або в результаті лояльного ставлення до будь-яких порушень норм права. Необхідно враховувати той факт, що офіцери самі часто вчиняють кримінальні правопорушення щодо своїх підлеглих військовослужбовців та цивільного населення. Беручи до уваги цю обставину, їхні керівники також повинні мати завдання виявити «важких військовослужбовців» серед офіцерів. Відтак, аналіз особистісних якостей підлеглих є очевидним пріоритетом і повинен бути системним напрямом в діяльності командира з протидії воєнним злочинам.

Як зазначалося раніше, перебування особи в умовах збройного конфлікту супроводжується комплексним негативним впливом на її психічний стан. Під час перебування в бойовій обстановці військовослужбовець зазнає комплексного впливу таких чинників: загроза життю, страх болю та страх фізичної й психічної травматизації; психоемоційна напруженість унаслідок втрати товаришів по зброї та необхідності вбивати ворога; відсутність можливості задоволення необхідних фізіологічних потреб (дефіцит води та повноцінного харчування, порушення режиму сну, невідповідність санітарних норм гігієнічним нормативам); специфічність бойової обстановки (велика швидкість та непередбачуваність розвитку подій, новизна, невизначеність, раптовість); не завжди звичні особливості клімату та місцевого рельєфу (рівень вологості повітря, рівень сонячної активності, температурний режим, недостатня кількість кисню в повітрі та ін.) [6, с. 61–62]. Все зазначене не може не впливати на психічний стан комбатантів та детермінує злочину поведінку. У зв'язку з цим, особливого

значення набувають індивідуальні заходи профілактики воєнних злочинів, пов'язані з нівелюванням впливу вищевказаних стрес-факторів, а також виявлення та подальша нейтралізація джерел криміногенного впливу на конкретну особу, які сприяють формуванню девіантної поведінки.

Індивідуальне запобігання воєнним злочинам полягає у вивченні, діагностуванні, оцінці та, по можливості, нейтралізації обставин, що мають чи можуть мати криміногенний характер, у поведінці чи найближчому оточенні конкретного військовослужбовця. Із психологічного аспекту індивідуальне запобігання пов'язано із необхідністю створення спеціальних психограм на конкретну особу та її подальшого порівняння із моделями оптимального набору різних за ступенем криміногенності рис, необхідних для ймовірного вчинення злочину за певних умов. Це дозволить військовим психологам здійснити прогноз поведінки конкретного солдата чи офіцера [7, с. 19]. Із педагогічної позиції цей запобіжний напрям охоплює виховний процес, що має здійснювати командир, військовий начальник із конкретними представниками так званої групи ризику найбільш психічно нестійких солдат, а також проведення із ними відповідної корекційної роботи [8, с. 196].

Наступним заходом протидії воєнним злочинам має стати забезпечення безпеки об'єктів, що охороняються міжнародним гуманітарним правом при використанні сучасних озброєнь та зразків військової техніки. Нівелювати чинник скоєння воєнних злочинів, які пов'язані з використанням нових зразків військової техніки (авіації, в тому числі безпілотної) можуть лише точний розрахунок, використання максимально можливих джерел інформації про розташування цивільних об'єктів та цивільних осіб, відповідальне ставлення самих військовослужбовців та їх командирів.

Варто відзначити, що попередження воєнних злочинів в лавах збройних сил конкретної країни є реальним і потенційно вирішальним завданням проти аналогічних діянь неофіційних збройних формувань чи приватних воєнних компаній. Збройні сили є самостійною закритою спільнотою, що функціонує на єдиній правовій основі, має єдину матеріально-технічну базу, єдиний порядок діяльності та єдину мету, і це створює сприятливі умови попередження злочинності військовослужбовців. Стимулювання лідерів неофіційних збройних формувань до ведення бойових дій з дотриманням норм міжнародного гуманітарного права має також стати перспективним заходом в протидії воєнним злочинам. В реалізації цієї діяльності, очевидно, першорядна роль належить представникам світового співтовариства, громадським та міжнародним організаціям. Необхідно наполегливо орієнтувати військовослужбовців всіх видів збройних формувань на те, що пріоритет у будь-якій військовій операції має бути відданий дотриманню норм міжнародного гуманітарного права, і за наявності найменшої ймовірності завдання шкоди охоронюваним міжнародним гуманітарним правом особам, інтересам громадян та цивільним об'єктам, слід дотримуватись заборони застосування зброї, яка не дає можливості провести різницю між цивільними та військовими цілями.

Дієвим заходом з протидії воєнним злочинам є постійне вдосконалення національного законодавства, включаючи керівництва та настанови для збройних сил щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

Здійснення правосуддя у справах про воєнні злочини є невід'ємною частиною діяльності з протидії воєнним злочинам. Наявність можливості притягнення до відповідальності за порушення законів та звичаїв ведення війни має стримуючий потенціал.

Чотири Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року та Додатковий протокол I до них від 8 червня 1977 року зобов'язують держави криміналізувати серйозні порушення міжнародного гуманітарного права в національному законодавстві. Україна виконує цю вимогу насамперед шляхом внесення до Кримінального кодексу України статті 438 «Порушення законів та звичаїв війни». Крім того, держави повинні переслідувати в судовому порядку осіб, обвинувачуваних у вчиненні серйозних порушень міжнародного гуманітарного права чи передавати таких осіб державі, готовій здійснити таке переслідування. Іншими словами, на воєнні злочини (як і на інші види міжнародних злочинів), відповідно до Женевських

конвенцій, поширюється принцип універсальної юрисдикції. Він полягає в тому, що будь-яка держава може притягнути особу, винну в скоєнні воєнних злочинів, до кримінальної відповідальності, незважаючи на місце скоєння злочину та громадянство суб'єкта злочину чи його жертви.

У минулому притягнення до відповідальності воєнних злочинців на міжнародному рівні здійснювалось у межах діяльності Нюрнберзького та Токійського міжнародних трибуналів, Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди, а також низки «гібридних» судових установ (Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне, Надзвичайні палати судів Камбоджі тощо). Наразі юрисдикцію щодо воєнних злочинів має Міжнародний кримінальний суд [9].

Щодо правосуддя, як комплексу спеціальних заходів протидії воєнним злочинам, то слід зауважити, що міжнародне кримінальне правосуддя та внутрішньодержавне правосуддя у справах про воєнні злочини не виключають один одного. Отже, вдосконалення національного та міжнародного кримінального законодавства про відповідальність за воєнні злочини здійснюватиме подальший вагомий запобіжний вплив.

Висновки. Воєнні злочини, спричинені збройними конфліктами, викликають занепокоєння міжнародної спільноти. Це підтверджується тим, що провідні держави світу прагнуть створити міжнародно-правові механізми, які б дозволили їм ефективно протидіяти воєнним злочинам. Проте, ця проблематика залишається малодослідженою. Для України питання протидії воєнним злочинам є особливо актуальним.

З огляду на те, що воєнні злочини можуть бути скоєні тільки в умовах збройного конфлікту, то загально-соціальні заходи, перш за все, повинні усунути детермінанти виникнення самих збройних конфліктів. До загально-соціальних заходів протидії воєнним злочинам слід віднести: політичні, ідеологічні, соціально-економічні, морально-психологічні, правові.

Специфіка спеціально-кримінологічних заходів попередження воєнних злочинів полягає, перш за все, у зменшенні ймовірності того, що комбатантом буде порушено норми міжнародного гуманітарного права, у мінімізації жертв серед цивільних осіб у процесі застосування озброєння та військової техніки, а також у здійсненні ефективного розслідування та кримінального переслідування винних осіб. Найважливішим аспектом діяльності протидії воєнним злочинам є формування у комбатантів непримирного ставлення до порушення законів та звичаїв війни.

Список використаних джерел:

1. Звіт «Human Rights Watch» URL: <https://www.holosameryky.com/a/zvit-prava-liudyny-human-rights-watch/6915258.html> (дата звернення 23.08.2023).
2. Репецький В. М., Лисик В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.
3. Піддубна М. В. Воєнні злочини в кримінальному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 40 (2). С. 98–101.
4. Перевалова Л. І. Превентивна дипломатія ООН як інструмент попередження конфліктних ситуацій. *Право та інноваційне суспільство*. 2023. № 2 (17). С. 163–167.
5. Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України : дис. ... д-ра філософії : 081. Одеса, 2020. С. 162.
6. Психолого-корекційний практикум травм війни : навч. посіб. / Сулятицький І. та ін. Львів, 2019. 396 с.
7. Пузиревський Є. Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2011. 21 с.
8. Колодяжний М. Військові злочини в Україні: детермінація та запобігання. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4 (75). С. 196.
9. Що таке воєнні злочини: визначення, історія виникнення, закони та юрисдикція. *Zmina* : веб-сайт. URL: <https://zmina.info/instructions/shho-take-voyenni-zlochyny-vyznachennya-istoriya-vynyknennya-zakony-ta-yurysdykciya>. (дата звернення 24.08.2023).

